

К. М. Чертова

Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка

ВИКОРИСТАННЯ ІДЕЙ І ДОСВІДУ А. С. МАКАРЕНКА В СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається проблема творчого використання педагогічної спадщини А. С. Макаренка в практиці роботи інтернатних закладів і загальноосвітніх шкіл у другій половині ХХ століття в Україні, а саме: організація життєдіяльності вихованців, навчально-освітніх закладів, виховання колективу, формування соціальної (суспільної) поведінки, залучення підростаючого покоління до суспільно-корисної виробничої праці. З'ясовано, що суспільно-корисна праця була не просто одним із напрямів роботи загальноосвітніх шкіл, а виступала системоутворюючим принципом її соціально-виховної діяльності.

Ключові слова: соціалізація, соціальне виховання, соціально-педагогічні ідеї, організація життєдіяльності, суспільно-корисна праця, соціально-педагогічна діяльність, творча діяльність, трудова діяльність.

Постановка проблеми. Економічні, політичні, соціальні й культурні процеси, що відбуваються на сучасному етапі в нашій країні, обумовили актуалізацію соціально-педагогічної проблематики у вітчизняній педагогічній науці. Зараз в Україні існує велика група соціально незахищених громадян, значна частина яких – підростаюче покоління. Зростання кризових явищ у молодіжному середовищі вимагають від держави й суспільства нових підходів до розв'язання проблем навчання, виховання, оздоровлення й матеріального забезпечення дітей і підлітків. Виникає нагальна потреба у створенні системи соціалізації дітей та молоді, яка б відповідала вимогам часу й забезпечувала соціальну адаптацію підростаючих поколінь, допомагала згладити кризові моменти, характерні для нинішнього етапу. Складовою частиною соціалізації є соціальне виховання як цілеспрямований процес, що сприяє засвоєнню системи соціальних знань, норм і цінностей, соціального досвіду й забезпечує ефективну регуляцію соціальної поведінки дітей і молоді. Саме тому перед навчально-виховними закладами ставиться завдання впроваджувати провідні ідеї та накопичений соціальний досвід у виховний процес із тим, щоб сприяти соціальному розвитку вихованців і формуванню повноцінних громадян України.

Розвиток сучасної системи соціального виховання відбувається на основі аналізу історико-педагогічного досвіду. Ми вважаємо, що особливої актуальності на сучасному етапі набуває осмислення досвіду соціального виховання другої половини ХХ століття, в основі якого покладені ідеї й педагогічна практика видатного вченого А. С. Макаренка. Саме в цей час набули подальшого розвитку, теоретичного обґрунтування й практичного

втілення плідні соціально-педагогічні ідеї, які суттєво вплинули на формування соціально-педагогічної теорії й практики в Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Названа проблема знайшла своє певне відображення в роботах Ю. Василькової, М. Галагузової, А. Капської, Л. Коваль, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, В. Оржеховської, у яких розглядається історико-педагогічні аспекти соціального виховання; а також в історико-педагогічних дослідженнях А. Рижанової, Л. Штефан. Теоретико-методичні основи діяльності інтернатних закладів відображено в працях А. Бондаря, В. Демиденко, І. Єрьоменко, Б. Кобзаря, В. Покиданова, В. Слюсаренко, Н. Ярмаченко. Окремі аспекти навчання й виховання дітей у інтернатних закладах досліджували С. Болтівець, І. Іваненко, Є. Постовойтов, В. Чугаєвський та ін. Є незначна кількість робіт, які висвітлюють історичні аспекти розвитку загальноосвітніх і спеціальних шкіл-інтернатів в Україні (А. Аблятипов, В. Бондар, В. Покась). Названі автори досліджуючи історію проблеми, спеціально не розглядають її соціально-педагогічні аспекти й, у тому числі, розвиток і практичне втілення ідей і досвіду А. С. Макаренка.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати використання ідей і досвіду А. С. Макаренка в соціально-педагогічній діяльності загальноосвітніх закладів України в другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Саме на початку означеного періоду, як зазначалося вище, було теоретично обґрунтовано й практично втілено низку плідних соціально-педагогічних ідей, а саме: організація життєдіяльності вихованців навчально-освітніх закладів інтернатного типу й залучення підростаючого покоління до трудової та суспільно-корисної праці.

Найпоширенішою формою дитячих інтернатних закладів в Україні до середини 50-х років були дитячі будинки. У 1956 році Постановою Ради Міністрів СРСР було передбачено перейти до здійснення середньої освіти вихованців дитячих будинків і створення необхідних умов для підготовки їх до роботи в різних галузях народного господарства. У зв'язку з цим перебування в дитячих будинках продовжувалося до 18 років, створювалася серйозна матеріально-виробнича база (підсобні господарства, навчально-виробничі майстерні). Випускники тепер могли направлятися не тільки до технічних училищ, технікумів, але й до вищих навчальних закладів. У нахімовських і суворівських училищах для випускників дитбудинків виділялося не менше 15% місць.

Із середини 50-х років акцент з матеріального забезпечення дитячих будинків переноситься на організацію соціально-виховної роботи. У Черешеньському дитячому будинку Чернігівської області в організації виховної роботи застосовувався принцип «перспективних ліній»

А. Макаренка. Основними напрямками соціального виховання дітей були організація суспільно корисної праці, вивчення рідного краю. Педагогічний колектив Дніпропетровського дитячого будинку працював над створенням власного стилю й традицій соціально-педагогічної діяльності, до яких належали: постійний склад педагогічних працівників; єдині вимоги до дітей і авторитет вихователя; розробка методики вивчення індивідуальності дитини; створення комфортних умов; виховання дружби й колективізму; співпраця вихователів і вихованців.

З прийняттям у 1956 році постанови Ради Міністрів СРСР щодо забезпечення середньої освіти вихованців дитячих будинків і створення необхідних умов для підготовки їх до роботи в різних галузях народного господарства почали якісно змінюватися зміст, форми й методи трудового виховання. Наприклад, вихованці Михайлівського дитбудинку Полтавської області залучалися до самообслуговування, до роботи в майстернях, у сільському господарстві, на будівництві. При цьому діти не просто працювали, а одержували певну кваліфікацію. Працюючи на будівництві, вони навчилися робити планування й розмітку на площі майбутньої будівлі, знайомилися з роботою екскаваторів та бульдозерів, з властивостями різних будівельних матеріалів. Діти одержували елементарні політехнічні знання з основ сільського господарства, практичні навички вирощування городніх і польових культур, догляду за свійськими тваринами тощо.

Разом із тим аналіз архівних документів свідчить, що в діяльності дитячих будинків у той час було набагато більше проблем і недоліків, ніж успіхів. На нашу думку, це стало однією з причин створення й популяризації нового типу інтернатних закладів – шкіл-інтернатів. Організації шкіл-інтернатів сприяла також та обставина, що в другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття виразно виявилася тенденція до посилення суспільного характеру виховання, обумовлена переходом до «розгорнутого будівництва комунізму». Поширювалася думка про те, що сім'я має обмежені можливості в комуністичному вихованні підростаючих поколінь і тому частину її функцій повинна взяти на себе держава.

15 вересня 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про організацію шкіл-інтернатів» як навчально-виховних закладів нового типу, створених для розв'язання на більш високому рівні завдання підготовки всебічно розвинутих, освічених будівників комунізму. 26 травня 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у спеціальній постанові затвердили заходи щодо подальшого розвитку шкіл-інтернатів у 1959–1965 роках. У довідці Міністерства освіти України повідомлялося, що на 25 серпня 1956 року в республіці було відкрито 50 шкіл-інтернатів, із них

46 повністю готові до початку навчального року. Усі школи-інтернати були укомплектовані педагогічними кадрами. А вже через 10 років працювала 531 школа-інтернат з контингентом 211,5 тис. учнів, з яких 20,4 тис. склали діти-сироти (9,6%), 101,6 тис. (48,2%) – діти із неповних сімей, решта – з багатодітних сімей та соціально не захищені.

Школи-інтернати відрізнялися від дитячих будинків тим, що в них зверталась увага, передусім, на соціально-педагогічні аспекти діяльності.

Найважливішим напрямом соціально-педагогічної діяльності шкіл-інтернатів у досліджуваний період було формування у вихованців колективізму й навичок соціальної поведінки. Для розв'язання цього завдання широко використовувались ідеї й досвід А. Макаренка, що сприяло організації й згуртуванню педагогічних та учнівських колективів, виробленню норм і правил життя, формуванню традицій.

Передові школи-інтернати, передусім, використовували підходи А. Макаренка до формування педагогічних колективів. У їх складі були й досвідчені, й молоді педагоги, чоловіки й жінки, похмурі й веселі люди, але від усіх них вимагали любити свою справу, дітей, бути гарними вчителями-вихователями.

Досвід А. Макаренка використовувався й для створення колективу учнів. У Сутинській школі-інтернаті це починалося з формування й розширення активу. Значна увага приділялася вихованню культури міжособистіних стосунків, створенню сімейної атмосфери, співробітництву вчителів і учнів. Діти в цій школі відрізнялися ввічливістю, прагненням до спілкування й колективної творчості.

У Черешенському дитбудинку Чернігівської області з метою розвитку соціальної активності дітей усі важливі справи, як і в закладах А. Макаренка, розроблялись і затверджувались на об'єднаних засіданнях дитячої ради, ради піонерської дружини, комсомольського активу й адміністрації. Саме такі форми й методи обговорення важливих питань життя дитбудинку викликали соціальну активність вихованців, підвищували їхню відповідальність, зміцнювали «почуття господаря» свого дому.

У Підгаєцькій школі-інтернаті (Тернопільська область) з урахуванням досвіду А. Макаренка було організовано трудове виховання учнів, у Миколаївській школі-інтернаті № 1 – роботу із самообслуговування. Старші вихованці навчали молодших дітей застилати свої ліжка, прибирати в кімнаті, чистити одяг, взуття. Традиції А. Макаренка широко використовувались також у школах-інтернатах Запорізької області. Найкращим учням присвоювали звання «почесного інтернатівця»,

традиційним стало свято першого весняного виїзду на сільськогосподарські роботи, колективне шефство [3, 12].

Ефективну систему дитячого самоврядування, що сприяла формуванню в дітей соціального досвіду, було створено в школі-інтернаті № 6 м. Києва. Там обирали старост класів і спалень, бригадирів виробничих бригад, господарників, санітарів, майже всі вихованці мали громадські доручення. З метою формування самостійності, розвитку громадянської активності було організовано змагання на найкращий клас [2, 53].

Другою плідною соціально-педагогічною ідеєю, що одержала подальший розвиток і практичне втілення у зазначений період була ідея організації суспільно-корисної праці як чинника соціального виховання школярів. Практика А. С. Макаренка засвідчила, що життєдіяльність людини (праця, суспільна діяльність тощо) має своїм результатом не тільки досягнення практичних життєвих цілей, а й паралельно містить у собі силу виховну, педагогічну. Певна діяльність обумовлює розвиток природних сил і здібностей людини, виступає засобом формування особистості. Чим більш змістовне життя дитини, різноманітна діяльність, тим краще відбувається розвиток природних сил, різнобічне формування її як людини. А. С. Макаренко наголошував, що праця як виховний засіб є складовою загальної системи й без освіти та суспільного виховання не має виховного сенсу.

На кінець 50-х років у 80 школах-інтернатах України, де виховувалося 18 тисяч дітей, для організації продуктивної праці й трудового виховання учнів було створено 174 навчальні кабінети, 226 навчально-виробничих майстерень, навчально-дослідні ділянки й підсобні господарства, у яких нараховувалось 1122 гектара землі. Шкільні господарства мали трактори й інші сільськогосподарські машини, тваринницькі ферми, пасіки, багато домашньої птиці, кролів, голубів.

Відзначимо, що школи-інтернати, організовуючи суспільно корисну працю, глибоко усвідомлювали її соціально-педагогічне значення. Наприклад, у інтернатних установах Кримської області існувала певна система формування рис хазяйновитості в школярів, яка передбачала реалізацію трьох програм: 1) обізнаність (пізнання суті процесу господарювання); 2) діяльність, майстерність (безпосереднє залучення школярів до практичної діяльності, прищеплення їм господарських умінь, навичок і звичок); 3) ставлення (формування в дітей таких морально-психологічних якостей, як любов до справи, старанність, бережливість, акуратність, чесність, винахідливість, оперативність та ін.).

У 1969 році в республіці діяло 473 школи-інтернати загального типу (286 восьмирічних і 187 середніх), у яких виховувалося близько 185 тис. учнів. В основі процесу соціального виховання в них були покладені й одержали подальший розвиток ідеї та досвід А. С. Макаренка про виховання колективізму, формування навичок соціальної поведінки, збагачення соціального досвіду вихованців; організацію суспільно корисної праці учнів, трудове виховання, профорієнтацію.

Аналіз педагогічного досвіду А. С. Макаренка дозволив виявити, що одним із важливих стимулів всебічного розвитку дитини є її активна, творча життєдіяльність, що знайшла своє втілення в системі позакласної роботи з дітьми в школах-інтернатах. Особлива увага приділялась організації гуртків, якими охоплювалися зазвичай усі учні. Наприклад, у Гайсинській школі-інтернаті Вінницької області працювало два хороших гуртки, в яких займалося 150 вихованців, драматичний гурток (25 учнів), 16 предметних гуртків. У багатьох школах-інтернатах було гарно поставлено дослідницьку й натуралістичну роботу. Так, у Кам'янсько-Дніпровській школі Запорізької області більше 10 учнів були членами юнацької секції охорони природи. Учні старших класів під керівництвом агронома за завданням Українського НДІ зрошуваного землеробства на дослідному полі вивчали можливості отримання в умовах області двох урожаїв на рік окремих культур. Подібна дослідницька робота проводилась у Раєвській школі-інтернаті Дніпропетровської області, Вербській Рівненській області, Правдинській Сумської області.

А. С. Макаренко завжди боровся зі спробами пов'язати навчання основам наук з елементарними трудовими процесами в будь-якій надуманий «комплекс». Зважаючи на це, педагогічні колективи шкіл-інтернатів серйозну увагу приділяли трудовому вихованню й профорієнтації, які здійснювалися під час вивчення основ наук, на уроках праці, самообслуговування, на заняттях у майстернях, навчально-підсобному господарстві, у виробничих бригадах на полях колгоспів і радгоспів, на підприємствах, будівництвах тощо. Обираючи профіль виробничого навчання, школи-інтернати виходили з потреб міста, району, області в кадрах масової кваліфікації. 47–50% випускників продовжують навчання у вищих і середніх навчальних закладах, решта – працевлаштовані.

У другій половині минулого століття виразно проявилася тенденція до посилення суспільного характеру виховання за рахунок залучення підростаючих поколінь до суспільно корисної праці. Зауважимо, що в цей період організація суспільно-корисної праці була не просто одним із

напрямів роботи загальноосвітніх шкіл, а виступала системоутворюючим принципом її соціально-виховної діяльності.

Ми дійшли висновку, що в 50-х – першій половині 60-х років суспільно корисна праця учнів використовувалася, передусім, для вирішення проблем навчання. Уже в 1957 році 880 шкіл Луганщини мали навчально-дослідні ділянки загальною площею 578 га, а також 14 теплиць, 139 парників. Наприклад, на навчально-дослідній ділянці площею 2,5 га Лантратівської середньої школи вирощувалося понад 200 видів та сортів рослин [1, 29].

Учні займалися й іншими видами суспільно корисної праці. Школярі 1-ої Осинівської школи Новопокровського району Ворошиловградської області разом із батьками обгородили шкільне подвір'я, розбили шкільний парк, допомагали колгоспові вирощувати й збирати врожай. У Торканівській семирічній школі Ободівського району Вінницької області було організовано гурток юних трактористів, мета якого полягала не тільки в професійному навчанні школярів, а й в установленні тісного зв'язку школи із соціальним середовищем [4, 39]. Учні Бородянської семирічної школи Київської області поєднували роботу на шкільних ділянках та колгоспних полях [5, 34]. У Тальнівській середній школі Черкаської області було накопичено цікавий досвід участі школярів у суспільно-корисній праці на тваринницьких фермах, який мав велике значення для обліку та оцінки якості знань, яких вони набули в процесі вивчення зоології з основ дарвінізму, під час практикуму з тваринництва.

З 1957 р. найпоширенішою формою організації суспільно-корисної виробничої праці учнів стають учнівські виробничі бригади. Перше таке трудове об'єднання в Україні було створено в Заруднянській середній школі Кременчуцького району Полтавської області саме в січні 1957 року. До складу учнівської виробничої бригади ввійшло 80 учнів восьмого, дев'ятого й десятого класів, яких було розподілено на вісім ланок. Колгосп виділив бригаді 100 гектарів орної землі та 10 гектарів – для закладки саду. Більшість випускників цієї школи, які пройшли підготовку у виробничій бригаді, пов'язали своє майбутнє із сільськогосподарським виробництвом – працюю в колгоспі, навчанням у сільськогосподарських інститутах. У 1958 р. їх було організовано в Новопраській та Богданівській середніх школах Кіровоградської області [2, 8]. Значного поширення вони набули в сільських школах Вінницької області, маючи на меті зміцнення зв'язку школи з життям, поєднання навчання з продуктивною працею. У Тернавській школі Герцаївського району та Клішовецькій школі Хотинського району Чернівецької області було зроблено спробу організувати, навіть, шкільні колгоспи. Виробничі бригади школярів

набувають поширення й у Східноукраїнському регіоні, наприклад, у 1958 році бригада Містківської середньої школи в складі 60 старшокласників на площі 4 га збрала урожай картоплі по 140 центнерів з гектара, на площі 20 га – урожай соняшника по 21 центнеру з гектара.

Реформування системи освіти вцілому сприяло посиленню соціального характеру освітньо-виховної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Педагогічні колективи загальноосвітніх шкіл стали тепер нести відповідальність не тільки за навчально-виховний процес, але й за організацію суспільно-корисної праці учнів. Луганський завод імені О. Пархоменка та педагогічний колектив середньої школи № 7 м. Луганська спільними зусиллями організували виробниче навчання школярів. Перебування дітей у трудовому колективі, робота на заводі благотворно впливали на їх виховання. На Луганському тонкосуконному комбінаті учні середньої школи № 16 проходили виробничу практику. У 1960–61 навчальному році в Донецькій області 19 тисяч школярів проходили професійну підготовку на підприємствах важкої індустрії та будівництва, 8 тисяч – на підприємствах легкої й харчової промисловості.

Але провідною формою поєднання навчання з продуктивною працею учнів в умовах сільської школи залишались учнівські виробничі бригади. У 1962 р. у школах України діяло 3350 учнівських бригад, у складі яких працювало понад 160 тисяч учнів. Вони виконували різноманітні функції (соціального виховання, політехнічну), але провідною залишалася поки що освітньо-професійна функція.

Успішно працювала учнівська виробнича бригада Дяківської середньої школи Ровеньківського району Луганської області, яка допомагала в успішному розв'язанні завдань професійної підготовки учнів. З огляду на роботу учнівського трудового об'єднання було переглянуто програми з виробничого навчання, більш оптимально розподілено навчальний матеріал між ІХ, Х та ХІ класами, передбачено більшу кількість годин на механізацію робіт з овочівництва та садівництва.

Отже, в процесі соціального виховання школярів в Україні в другій половині 50-х – середині 60-х років ХХ століття одержало подальший розвиток втілення ідей А. С. Макаренка про трудову діяльність дітей і молоді й стало залучення їх до суспільно корисної виробничої праці.

Проблемам суспільно-корисної праці учнів, як і раніше, приділялося багато уваги. Однак із цього моменту чітко простежується тенденція до використання трудової діяльності дітей для розв'язання завдань соціального виховання, а не виробничого навчання, як було раніше.

Суспільно-корисну працю учнів було винесено за рамки навчального процесу в галузь позакласної й позашкільної виховної роботи.

Висновки. Аналіз розвитку процесу соціального виховання в другій половині ХХ століття показав, що в його основу було покладено ідеї А. С. Макаренка про організацію життєдіяльності вихованців навчально-освітніх закладів та залучення підростаючого покоління до трудової й суспільно-корисної праці. У другій половині 50-х – середині 60-х років ХХ століття поряд із дитячими будинками виникають школи-інтернати, які планувалось у майбутньому перетворити на основний тип державних освітньо-виховних інституцій, спроможних забезпечити й навчання, і суспільне виховання підростаючих поколінь. У досліджуваній період помітною стала тенденція до підвищення значущості соціально-педагогічної діяльності інтернатних закладів. До основних напрямів такої діяльності слід віднести: виховання колективізму, формування навичок соціальної (суспільної) поведінки. Є підстави стверджувати, що в 50-ті – першій половині 60-х років організація суспільно-корисної праці, яка, безумовно, мала соціально-виховне значення, підпорядковувалася, передусім, завданням, пов'язаним з вивченням основ наук і виробничим навчанням. З другої половини 60-х років соціально-виховні завдання під час організації суспільно-корисної праці стають головними, оскільки учні, залучаючись до праці, набували соціального досвіду, засвоювали соціальні цінності та соціально прийнятні моделі поведінки. У 90-ті роки традиції радянської школи щодо використання соціально-виховних можливостей суспільно-корисної праці враховувалися недостатньо, але почала створюватися нова система соціально-педагогічної діяльності в цьому напрямі.

Перспективами подальших досліджень впровадження та розвитку ідей і досвіду А. С. Макаренка є вивчення проблеми впливу його педагогічної спадщини на практику соціально-виховної роботи сучасних освітніх закладів, використання теоретичних положень організації сімейного виховання в діяльності прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бублик В. Суспільно корисна робота піонерів / В. Бублик // Радянська школа. – 1952. – № 3.
2. Галузинський В. Г. Виховна робота в школі-інтернаті / В. Галузинський // Радянська школа. – 1960. – № 9. – С. 52–54.
3. Пуха В. Макаренківські традиції у школі-інтернаті / В. Пуха // Радянська школа. – 1962. – № 3. – С. 12–13.
4. Стариківський М. І. З досвіду виробничої праці у колгоспі / М. Стариківський // Радянська школа. – 1952. – № 3.
5. Художник С. І. Шкільний гурток юних трактористів / С. Художник // Радянська школа. – 1954. – № 10.

РЕЗЮМЕ

К. Н. Чертова. Использование идей и опыта А. С. Макаренко в социально-педагогической деятельности общеобразовательных учреждений Украины во второй половине XX столетия.

В статье рассматривается проблема творческого использования педагогического наследия А. С. Макаренко в практике работы интернатных учреждений и общеобразовательных школ во второй половине XX столетия в Украине, а именно: организация жизнедеятельности воспитанников, учебно-образовательных учреждений, воспитание коллектива, формирование социального (общественного) поведения, привлечение подрастающего поколения к общественно-полезному производственному труду. Автор акцентирует внимание на том, что организация общественно-полезного труда была не просто одним из направлений работы общеобразовательных учреждений, а выступала системообразующим принципом ее социально-воспитательной деятельности.

Ключевые слова: социализация, социальное воспитание, социально-педагогические идеи, организация жизнедеятельности, общественно-полезный труд, социально-педагогическая деятельность, творческая деятельность, трудовая деятельность.

SUMMARY

K. Chertova. Use of A. S. Makarenko's ideas and experience in the social and pedagogical activity of general educational establishments of Ukraine in the second half of the twentieth century.

The problem of the creative use of pedagogical heritage of A. Makarenko in the practice of boarding schools and secondary schools in the second half of the twentieth century in Ukraine, such as the organization of life students, educational institutions, training staff, forming social behavior, attracting the younger generation in socially useful productive work. The author argues that socially useful work was not just one of the areas of secondary school but acted systems forming principle of social and educational activities.

Key words: socialization, social education, social and educational ideas, the organization of life, community service, social and educational activities, creative activities, work.